

УДК 316.64

DOI: 10.15421/102901

Батраченко І. Г.,

доктор психологічних наук, професор кафедри загальної та соціальної психології
Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара
ORSID ID 0000-0003-1699-7047
ibatrachenko@ukr.net

Плошинська А. А.,

кандидат психологічних наук, доцент кафедри педагогічної та вікової психології
Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара
ORSID ID 0000-0002-4268-4434
anzhela130172@gmail.com

Скляньська О. В.,

кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології
Університет митної справи та фінансів, м. Дніпро
ORSID ID orcid.org/0000-0003-3159-8765
olga.sklianska@gmail.com

СОЦІОГЕНЕЗ КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНИХ МАТРИЦЬ РЕГУЛЯЦІЇ ЖИТТЄВИХ ДОМАГАНЬ ОСОБИСТОСТІ

SOCIOGENESIS OF CULTURAL AND HISTORICAL MATRIX OF REGULATION OF PERSONALITY'S LIFE PURPOSES

Анотація. Встановлено, що процеси породження та регуляції реалізації життєвих домагань особистості базуються на філогенетичній та культурно-історичній матрицях, які проходять низку етапів у процесі соціогенезу. При цьому первісна філогенетична матриця увесь цей час лишається сталою і має коріння у власних інтенціях людської природи та обмежується переважно екосистемою й соціальними інстинктами. У розвинутих аграрних суспільствах, коли людина стала менш залежною від природних екосистем, з'являється теократична матриця регуляції життєвих домагань, яка будується для обмеження первісних інтенцій в умовах цивілізованого суспільства, коли можливості для вдоволення людських потреб якісно зросли в умовах натурального господарювання. Теократична матриця, що особливо виразно представлена в концепціях семи смертних гріхів, постає як антитеза первісній. Наступний крок у культурно-історичному розвитку регуляції життєвих домагань особистості історично постає у форматі технократичної матриці, яка в розвинутих індустріальних суспільствах формується як антитеза теократичній, яка вже створює обмеження не лише для первісних людських інтенцій, але й для зростання товарообороту в ринковій системі, якій стає потрібною вже не як обмеження, а як стимуляція людських потреб. Аргументовано, що за нових історичних умов технократична матриця вибудовується як антитеза теократичній, знімаючи обмеження на домагання та стимулюючи гіперінтенції, що сприяє зростанню ринкової економіки. Як і теократична, технократична матриця, переживши етапи зародження і підйому, нині виходить на стадію кризи, де деструктивні складники починають переважати над конструктивними. Показано, що нині увиразнюється формування нової ноократичної матриці регуляції життєвих домагань особистості, яка виступає як новий синтез попередніх альтернативних матриць у пошуках коеволюції з природою довкілля, людиною й суспільством, сприяючи створенню ноосфери та екогуманістичного підходу до соціального розвитку.

Ключові слова: життєві домагання особистості, культурно-історичний розвиток психічного, концепція семи смертних гріхів, аграрне суспільство, індустріальне суспільство, ноосферне суспільство.

Abstract. It has been established that the mechanisms of generation and regulation of an individual's life aspirations are based on two key matrices: phylogenetic and cultural-historical. These matrices have undergone several stages of development in the process of sociogenesis. The phylogenetic matrix originates from the inner intentions of human nature and is limited by ecosystems and social instincts. In advanced agrarian societies, where humans become less dependent on nature, a theocratic matrix emerges, which is aimed at restricting primary intentions in civilized society. The theocratic matrix acts as an antithesis to the phylogenetic one and creates constraints for fulfilling human needs, as well as providing a moral framework. The next step in the development of the regulation matrix is the technocratic matrix, which arises in industrial societies and promotes the growth of the market economy. The technocratic matrix acts as an antithesis to the theocratic one, removing restrictions and stimulating hyperintensions, thereby contributing to the growth of turnover and a free-market economy. It promotes a free-market economy by ensuring individual freedom and the ability to fulfill life aspirations through economic efforts. However, over time, both matrices may reveal their limitations and issues. With the advancement of technology and the market economy, destructive aspects such as increasing consumerism or shortcomings in regulating environmental matters may begin to outweigh the constructive aspects. Therefore, at present, there is a crisis in both matrices, where their destructive elements may outweigh the constructive ones. This crisis calls for the search for new approaches to regulating an individual's life aspirations. The new noocratic matrix may be an attempt to find a balance between religious, ethical, technological, and ecological aspects of life aspirations, contributing to the creation of a new, more harmonious approach to social development. This matrix promotes the formation of a noosphere and the development of an eco-humanistic approach to social development.

Key words: life aspirations of the individual, cultural-historical development of the psyche, concept of the seven deadly sins, agrarian society, industrial society, noospheric society.

Постановка проблеми. Сучасний світ переживає швидкі та глибокі зміни в соціальній структурі, технологіях та економіці. Ці трансформації впливають на індивідуальні потреби та домагання людей, створюючи нові культурні історичні матриці, що породжує суперечності. Конфлікти між різними культурними групами та поколіннями стають помітнішими в умовах глобалізації. Розуміння та аналіз культурно-історичних матриць може допомогти у вирішенні цих конфліктів, дозволить розробити кращі підходи для психологічної допомоги особистості, які враховують зв'язки між культурою, історією, індивідуальними цінностями особистості та соціальними трансформаціями суспільства. Нині психологічним дослідженням феномену життєвих домагань присвячено чимало публікацій [1; 2; 6]. Автори даної статті також раніше вже здійснювали наукові розвідки в цьому напрямі [2; 3; 4]. Ця стаття є продовженням розпочатих раніше наукових розвідок.

Мета статті полягає у виокремленні етапів соціогенезу культурно-історичних матриць регуляції життєвих домагань сучасної особистості в історичній ретроспективі та перспективі розвитку психічного.

Виклад основного матеріалу дослідження. Ми будемо виходити з існування такої закономірності, яка вимальовується перед нами при найзагальнішому погляді на культурно-історичний процес формування вищих форм психічного [7]. Культурно-історичний розвиток вищих психічних функцій людини розпочинається з генерації засобів медіації вищих психічних функцій, потім їх культурно-історичної стабілізації та апробації, які згодом призводять до кризи, рефлексії та ремедіації цієї форми пси-

хічного. Після цього відбувається знов усталення та практична перевірка удосконаленого культурно-історичного новоутворення, що тягне за собою виявлення аспектів її недосконалості, нову кризу, нову ремедіацію і т.д. При цьому тривалість зазначених фаз постійно скорочувалася, зараз темп культурно-історичного розвитку вищих психічних функцій набрав сингулярного характеру, тобто став відбуватися в режимі загостреного прискорення.

У палеоценозах та екосистемах дикої природи, де наші предки еволюціонували, інтенціональний потенціал для споживання був обмежений через обмежені ресурси та низьку технологічну оснащеність. Зазначені екосистеми жорстко регулювали споживчі домагання, змушуючи первісну людину залежати від діяльнісної активності для виживання та розвитку. У цьому контексті дефіцит інтенціонального потенціалу для формування діяльнісних домагань може розглядатися як адаптація до умов палеолітичного антропогенезу, де пріоритетом було не лише споживання, але й виробництво, споживання та виживання шляхом активної діяльності в екосистемах. Таким чином, ця еволюційно обумовлена дихотомія інтенціонального потенціалу дозволяла нашим предкам ефективно виживати та розвиватися в природних умовах.

Палеолітична революція, яка відбулася близько 2,6 мільйонів років тому і позначила початок епохи палеоліту, дійсно призвела до важливих змін у способі життя та вплинула на природні екосистеми. Цей період став ключовим моментом в еволюції людства, коли наші предки почали активно користуватися інструментами, що допомагали їм добувати їжу та виживати. З цим розширенням використання інструментів природні обмеження на реалізацію домагань людини дійсно стали менш обтяжливими, що спричинило зміни у взаємодії з природним середовищем. Цей перехід відбувся за рахунок створення і утримання агроекосистем, штучно створюваних та контрольованих людьми. Поява землеробства дозволила суспільствам виробляти стабільнішу та велику кількість їжі, що своєю чергою сприяло зростанню населення та виникненню розширених соціальних структур, таких як села і міста.

Емансипація від саморегульованих екосистем дикої природи стала ключовим аспектом еволюції людини та формування сучасного суспільства. Якщо врахувати, що кроманьйонці були видом, який мав високий інтенціональний потенціал, то ця емансипація фактично розкривала для них необмежені можливості для вираження та реалізації своїх домагань у світі. Водночас з виникненням аграрних суспільств в рамках європейської культури виникла проблема обмеження цього інтенціонального потенціалу, щоб зберегти гармонію та стабільність у суспільстві. Ця проблема стала особливо актуальною в контексті відносин між людьми та навколишньою природою, а також у формуванні етичних та моральних цінностей.

Соціокультурна матриця життєвих домагань особистості в християнських аграрних суспільствах може бути визначена через вчення про сім (іноді вісім) гріхів [5]. Ці гріхи, які включають гордість, заздрість, гнів, лінь, жадібність, хіть, ненажерливість, визначають моральні межі та етичні норми, що мали регулювати поведінку людей. Ця матриця слугувала як покровительство проти необмеженого споживання та інтенціональної самореалізації і надавала об'єктивну структуру для регулювання життєвих домагань особистості. Вона сприяла формуванню соціокультурних норм, які регулювали взаємодію між індивідами та сприяли стабільності і гармонії в аграрних суспільствах.

Окрім понять про гріхи, серед яких сім найбільших, смертних у християнстві існує ще вчення про 10 заповідей. Однак, на наш погляд, вони сутнісно кореспондуються. Вчення про сім смертних гріхів виникло історично значно пізніше і є, по суті, більш конденсованим вираженням того, про що йшлося в десяти заповідях. Це дає нам підставу в конфігурації понять про сім смертних гріхів вбачати квінтесенцію

медіації життєвих домагань особистості в культурно-історичного розвитку цієї вищої психічної функції в умовах розвинутих аграрних суспільств.

Зазначена теократична, або теологічна, матриця домагань дійсно стала основою концептуального опосередкування життєвих домагань особистості в аграрних суспільствах. Ця матриця, визначаючи етичні та моральні норми на основі вчення про гріхи та добродійність і була спробою збалансувати інтенціональний потенціал людини з необхідністю підтримувати гармонію та стабільність у суспільстві. Однак внаслідок промислової революції відбулися кардинальні зміни в суспільстві, що спричинили руйнування традиційного балансу між домаганнями та можливостями людини. Зростання науково-технічної оснащеності та індустріалізація стали двигуном для різкого розширення технічних та матеріальних можливостей людини. Це призвело до того, що багато з обмежень, які раніше наші предки покладали на себе через релігійні або етичні переконання, стають менш важливими або навіть зникають з урахуванням нових можливостей.

Сучасна соціокультурна матриця відображає це відмінне положення. Замість гальмування домагань, вона стимулює їх розвиток. Інновації та технологічний прогрес сприяють надзвичайному збагаченню можливостей людини і відкривають нові горизонти для її реалізації. Соціум уже не обмежує індивідуальний потенціал, а, навпаки, сприяє його виявленню та розвитку. Ця трансформація створює як нові можливості, так і нові виклики. Зростання технічних можливостей обумовлює потребу в розумному та етичному використанні цих можливостей, а також у визначенні нових соціокультурних норм, які відображатимуть сучасну реальність і зберігатимуть гармонію в суспільстві.

Теологічна (теократична) матриця базується на релігійних доктринах та богословських вченнях і виступає як основа для формування етичних та моральних норм у суспільстві. У християнстві, як зазначено, існує перелік смертних гріхів, які визначають заборонені дії та вчинки, заборонені з погляду віри та духовних цінностей. Ця матриця спрямована на обмеження домагань особистості, особливо в контексті прагнення до матеріального надміру та самозадоволення. Вона виступає як соціальна регулятивна система, сприяючи стабільності та співвідношенню індивідуальних і колективних цінностей.

Гуманістична (технократична) матриця виникає в епоху індустріальної революції та зростання науково-технічного прогресу. Вона акцентує увагу на індивідуальних правах та можливостях особистості, базуючись на вірі в силу науки та технології для досягнення вищого рівня життя. Ця матриця сприяє розширенню можливостей особистості й підтримує ідею технологічного прогресу та наукового розвитку як основного засобу досягнення щастя та самореалізації. Важливо зазначити, що ці дві матриці відображають різні підходи до ролі суспільства у формуванні життєвих домагань особистості. Теологічна матриця надає перевагу колективній моралі та духовним цінностям, в той час як гуманістична матриця акцентує на індивідуальних правах та наукових досягненнях.

Ноократична матриця регуляції життєвих домагань особистості являє собою цікавий підхід до аналізу еволюції цінностей та цільових орієнтацій сучасного інформаційного суспільства. Вона базується на концепції синтезу, де теза та антитеза, або у нашому випадку теологічна та гуманістична матриці, об'єднуються для створення нового підходу до регулювання життєвих домагань особистості [2].

Варто зазначити, що ноократична матриця несе в собі потенціал як для позитивних зрушень у розвитку суспільства і підвищення рівня самосвідомості й самореалізації особистості, так і для виникнення нових етичних питань і викликів, зокрема

у сфері етичного застосування інформаційних технологій та біоетики. Зазначений процес можна репрезентувати табл. 1.

Таблиця 1

Діалектика розвитку культурно-історичних матриць регуляції життєвих домагань особистості

Пара-метр	Первісна інтенція	Теократична, обмеження інтенції як гріха	Технократична (гуманістична), провокація інтенції та використання її в ринкових умовах	Ноократична (екогуманістична), або (і) арте-ноократична (трансгуманістична)
	<i>Інтенція</i>	<i>Контринтенція</i>	<i>Гіперінтенція</i>	<i>Еуінтенція або гіпертрансформація</i>
1	Агресія	Гріх гніву	Віртуальна гіперагресія	Сфера сучасного культурно-історичного пошуку
2	Прагнення домінування та перевершення інших, ієрархічний рефлекс	Гріх гордині	Гіпертрофія гордині і створення економіки гордині з престижним споживанням та кар'єрним просуванням, а також провокація гіперінтенції до елітності та елітарності, жага престижу	Сфера сучасного культурно-історичного пошуку
3	Інтенція відсутності через відсутність приватної власності	Гріх жадібності	Всіляка стимуляція до прибутку та збагачення, жага наживи	Сфера сучасного культурно-історичного пошуку
4	Інтенція відсутності через відсутність соціальної та майнової нерівності	Гріх заздрості	Економічне самоствердження	Сфера сучасного культурно-історичного пошуку
5	Інтенція гарного апетиту, прагнення наїстися наперед	Гріх обжерливості	Нестримний гедонізм, гіперспоживання	Сфера сучасного культурно-історичного пошуку
6	Намагання максимізувати сексуальну активність в умовах жорсткої антропо-поліга мності	Гріх блуду	Гіперсексуальність	Сфера сучасного культурно-історичного пошуку
7	Депресивність каралась природним відбором	Гріх зневіри, депресії	Латентна провокація депресивних станів та заробляння на них цілих галузей, таких як алкоголь-на і под.	Сфера сучасного культурно-історичного пошуку

Трансгуманізм дійсно відображається як антитеза до теологічної матриці, оскільки він прагне до розвитку технологій та інтелекту, що перевершує природні обмеження та традиційні етичні норми. Він може ставити під сумнів або навіть відкидати духовний розвиток та моральні цінності, які важливі для теологічної матриці.

Ця концепція розвитку життєвих домагань особистості, враховуючи філогенетичний та культурно-історичний аспекти, відображає складний процес взаємодії між природними еволюційними факторами та соціокультурними впливами на формування та регулювання наших потреб і цінностей. З одного боку, філогенетична матриця, створена еволюцією, містить в собі базові інстинкти та природні потреби, такі як потреба в їжі, репродукції, безпеці тощо. Ці потреби визначаються біологічними особливостями виду *Homo sapiens* і були сформовані протягом еволюційного процесу.

З іншого боку, культурно-історичні матриці є результатом соціокультурної еволюції суспільства. Ці матриці формуються під впливом релігії, моралі, економічних систем, політики та інших соціокультурних факторів. Вони визначають соціальні норми, цінності і стереотипи поведінки. Процес соціалізації, в якому особистість вчиться сприймати й адаптувати соціокультурні стандарти, слугує основним механізмом впливу культурно-історичних матриць на формування життєвих домагань особистості. Цей процес відбувається через взаємодію з родиною, школою, релігійними установами та іншими чинниками соціалізації. Культурно-історичні матриці можуть як обмежувати, так і сприяти розвитку життєвих домагань. Вони впливають на те, як ми сприймаємо індивідуальні та колективні цілі, як реагуємо на досягнення або невдачі в їх реалізації, і формують наше розуміння успіху та задоволення.

Висновки дослідження та перспективи подальших наукових пошуків. Процеси формування та регулювання життєвих домагань особистості базуються на філогенетичній та культурно-історичній матрицях. Філогенетична матриця відображає природні інтенції та обмеження, тоді як теократична матриця створюється для обмеження цих інтенцій у цивілізованому суспільстві. Технократична матриця натомість підштовхує інтенції до гіперінтенцій і сприяє ринковому розвитку. Культурно-історична матриця, набута в процесі соціалізації, відіграє ключову роль у регулюванні домагань та реакцій на їх реалізацію. Первісна матриця визначає первинні домагання, тоді як теократична та технократична матриці модифікують їх у новому соціокультурному контексті. Характерною для обох цих матриць є періоди зародження, підйому та можливих криз, де деструктивні елементи можуть переважати. Ноократична матриця являє собою синтез та коеволюцію з природою й суспільством, сприяючи розвитку ноосфери та екогуманізму.

Подальші дослідження можуть спрямовуватися на аналіз взаємодії теократичної, технократичної та ноократичної матриць у сучасних суспільствах і їх вплив на соціальний розвиток, а також на розробки стратегій та політик для досягнення більш збалансованого підходу до регулювання життєвих домагань особистості, зокрема в контексті сталого розвитку та екогуманізму. Ці дослідження сприятимуть кращому розумінню ролі культурно-історичних матриць у формуванні особистості і суспільства та розробці стратегій для створення більш гармонійного та сталого суспільства.

Література:

1. Ангелова А. В. Життєві домагання у структурі випереджальної регуляції діяльності / А. В. Ангелова, О. В. Гуляєва // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Психологія. – 2014. – № 1110, вип. 55. – С. 7–11.
2. Батраченко І. Г. Переформатування механізмів конститування життєвих домагань особистості в умовах трансформацій сучасного суспільства / І. Г. Батраченко, А. А. Плошинська // Особистісне зростання: теорія і практика: Збірник наукових праць [за матеріалами IV Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції (м. Житомир, 21 квітня 2020 р.)] / Ред. колегія: Л. П. Журавльова, Г. В. Пирог, Т. М. Шапран; М-во освіти і науки України, Житомирський державний університет імені Івана Франка, соц.-псих. факультет. – Житомир: Вид-во ЖДУ імені Івана Франка, 2020. – С. 11–14.

3. Батраченко І. Г. Розширення життєвої антиципації особистості як ресурс психологічної допомоги в умовах війни / Батраченко І. Г., Панфілова Г. Б., Скліянська О. В. // Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Психологія. 2022. – Т. 33 (72), № 4. – С. 104–109.
4. Життєві домагання особистості: колективна монографія / Т. М. Титаренко (підгот.); Інститут соціальної та політичної психології АПН України. Лабораторія соціальної психології особистості. – К.: Педагогічна думка, 2007. – 456 с.
5. Коструба Н. С. Концепт «гріх» у свідомості молоді: психолінгвістичний підхід / Н. С. Коструба // Психологічний часопис. – 2019. – Т. 5, № 10. – С. 35–45.
6. Титаренко Т. М. Життєві домагання особистості: феноменологічний та структурно-функціональний підходи // Психологія і суспільство. – 2004. – № 4. – С. 128–145.
7. Batrachenko I. G. Cultural-Historical Paradigm for Study of Human Anticipation / I. G. Batrachenko // Journal of Russian & East European Psychology. – 2016. – Vol. 53. – P. 55–67.

References

1. Anhelova A. V. (2014) Zhyttievi domahannia u strukturi vyperedzhalnoi rehuliatcii diialnosti / A. V. Anhelova, O. V. Hulciaeva // Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. N. Karazina. Serii: Psykholohiia. – № 1110, vyp. 55. – S. 7–11 [in Ukrainian].
2. Batrachenko I. H. Pereformatuvannia mekhanizmiv konstytuivannia zhyttievykh domahan osobystosti v umovakh transformatsii suchasnoho suspilstva / I. Batrachenko, A. A. Ploshynska // Osobystisne zrostantia: teoriia i praktyka: Zbirnyk naukovykh prats [za materialamy IV Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi internet-konferentsii (m. Zhytomyr, 21 kvitnia 2020 r.)] / Red. kolehiia: L. P. Zhuravlova, H. V. Pyroh, T. M. Shapran / M-vo osvity i nauky Ukrainy, Zhytomirskyi derzhavnyi universytet imeni Ivana Franka, sots.-psykh. fakultet. Zhytomyr: Vyd-vo ZhDU imeni Ivana Franka. – S. 11–14 [in Ukrainian].
3. Batrachenko, I. H. (2022) Rozshyrennia zhyttievoi antytsypatsii osobystosti yak resurs psykholohichnoi dopomohy v umovakh viiny / I. H. Batrachenko, Panfilova H. B., Sklianska O. V. // Vcheni zapysky TNU imeni V. I. Vernadskoho. Serii: Psykholohiia. Tom 33, (72) № 4. – S. 104–109 [in Ukrainian].
4. Zhyttievi domahannia osobystosti: kolektyvna monohrafiia / T. M. Tytarenko (pidhot.) 2007; Instytut sotsialnoi ta politychnoi psykholohii APN Ukrainy. Laboratoriia sotsialnoi psykholohii osobystosti. – K.: Pedagogichna dumka, 2007. – 456 s. [in Ukrainian].
5. Kostuba N. S. (2019) Kontsept «hrih» u svidomosti molodi: psykholinhvistychnyi pidkhid / N. S. Kostuba // Psykholohichni chasopys. – T. 5, № 10. – S. 35–45 [in Ukrainian].
6. Tytarenko T. M. (2004) Zhyttievi domahannia osobystosti: fenomenolohichni ta strukturno-funktsionalnyi pidkhody // Psykholohiia i suspilstvo. – № 4. – S. 128–145 [in Ukrainian].
7. Batrachenko I. G. (2016) Cultural-Historical Paradigm for Study of Human Anticipation // I. G. Batrachenko // Journal of Russian & East European Psychology. – Vol. 53. – P. 55–67.